

نگاهی ایران‌شناختی در مورد امامزاده‌ها

«نمونه موردی: امامزاده حسن کرج»

مجتبی رضایی سرچقا^۱

چکیده

اماکن مذهبی، به ویژه امامزادگان و بقاع متبرکه، همواره یکی از پایدارترین کانون‌های مذهبی شیعیان بوده است. این اماکن از صدر اسلام تاکنون و در ادوار مختلف با شدت و ضعف مورد توجه مجبان این معصوم‌زادگان بوده‌اند. امروزه امامزادگان تنها یک زیارتگاه و کانون مذهبی صرف نیستند، بلکه تاریخ، هویت، و محل استقرار آن‌ها گویای حقایق بسیار است. در واقع، این مکان‌ها بستر تحولات سیاسی و فرهنگی گوناگونی در دوران معاصر به‌شمار می‌آیند. پژوهش حاضر با نگاهی ایران‌شناختی به بررسی جامعی از امامزاده حسن کرج به عنوان یک نمونه موردی اختصاص دارد. در این راستا، پژوهشگر موقعیت بقعه مذکور، نام و نشان صاحب بقعه، تاریخچه بقعه، معماری کنونی بقعه و ملحقات آن و همین‌طور زائران، نذورات، مدفونین، بانیان، سازندگان و متولیان آن را مورد مطالعه قرار داده است. این پژوهش با استفاده از تحقیقات میدانی، مصاحبه شفاهی، اسناد و منابع کتابخانه‌ای با روش توصیفی - تحلیلی انجام شده است.

کلید واژه

امامزاده حسن کرج، بقعه، هویت فرهنگی، ایران‌شناسی

۱. کارشناس ارشد رشته ایران‌شناسی دانشگاه شهید بهشتی و عضو هیئت علمی بنیاد ایران‌شناسی.

مقدمه

هر جامعه برای معرفی خود ناگزیر به ارائه داده‌ها و اطلاعاتی است تا با تأمل در اجزای این سچل و شناسنامه بتواند تبار و هویت خود و شرح آنچه بر او گذشته را به دیگران بنمایاند. حسن حبیبی در بهره اول کتاب *امامزاده‌ها و تربت برخی پاکان و نیکان* می‌نویسد:

«هر آدمی با نام و نشان شناخته می‌شود. اگر نام و نشان او را ندانیم وی را فردی مجهول‌الهویه می‌خوانیم و بود و نبودش یکسان است. به بیان دیگر حتی دشنام‌واره است: بی پدر و مادر. این حالت سه علت بیمارگونه دارد: یا شخصی است که گرفتار فراموشی شده است به گونه‌ای که نام و نشان خود را از یاد برده؛ یا طفلی است سرراهی بی کمترین نام و نشانی؛ و یا همه اسناد و مدارک خود را از دست داده و تنها نام پدر و مادر خود را می‌داند و بس. حال اگر قوم و ملتی همانند مثال بالا سابقه تاریخی قبیله و جامعه خود را از دست داده باشد یا دوستان نادان و دشمنان دانا آن را از میان برده باشند، این جامعه حتی اگر در عین رفاه و آسایش هم باشند، زندگی آن‌ها در حد اعلی همانند گل‌ها و گیاهان خوشبو چند روزی بیشتر دوام ندارد» (بنیاد ایران‌شناسی، ۱۳۸۸: ۱۳).

آرامگاه‌ها و مقابر، علاوه بر آن‌که مکانی برای ابراز احساسات پاک انسان‌هاست، تجلی‌گاه صور گوناگون هنری و فرهنگی آن جامعه مانند معماری، کاشی‌کاری، آینه‌کاری، شبیه‌خوانی و تعزیه‌خوانی است. از طرف دیگر کانونی برای برگزاری مراسم عزاداری و اعیاد، مولودی‌خوانی و سایر جشن‌های مذهبی است. چنین است که در بطن فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی این بقاع متبرکه، تحولات شکل می‌گیرند. نگاهی به الحاقات و فعالیت‌های صورت گرفته در امامزاده‌ها نشان می‌دهد که آستانه یک امامزاده صرفاً مکانی برای زیارت و قرائت فاتحه‌ای برای صاحب بقعه نیست. در سال‌های اخیر در پی تأکیدات رهبر معظم انقلاب بقاع متبرکه به قطب و بسترهای فرهنگی تبدیل شده‌اند.



تصویر ۱. دورنمای گنبد و مناره‌ها

مروری بر قدمت بنای امامزاده

در یک نقاشی از فلاندن، نقاش فرانسوی در سال ۱۸۴۱ م. / ۱۲۵۷ هـ.ق در طرحی از پل کرج از وجود بنای گنبددار بزرگی که را امامزاده می‌نامیدند، خبر می‌دهد. او نامی از امامزاده نبرده است. وی چنین نوشته است: «روز بعد تقریباً در زمینی به مثل پیش راه پیمودیم. همین‌که شش فرسخی پیش رانیدیم، به امامزاده‌ای رسیدیم که در طرف راست جاده قرار داشت. گنبدش از وسط شاخه‌های چنار سر برون آورده بود. نزدیکش رودی جاریست که پیوسته سنگ‌های سفید قبور را شست‌وشو می‌دهد» (ورجاوند، ۱۳۴۹: ۶۳). با توجه به توصیف بالا و هم‌جواری پل کرج یا شاه عباسی با امامزاده، می‌توان این فرض را پذیرفت که امامزاده موجود همین امامزاده حسن کنونی است. البته از بنای توصیف شده فلاندن امروزه اثری برج‌مانده است.

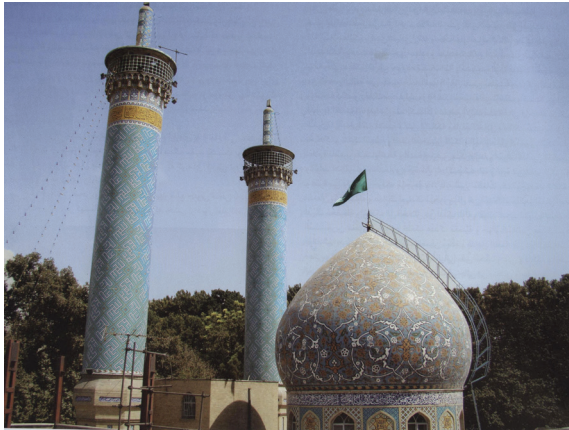
مرحوم پرویز ورجاوند که کتاب خود را در دهه ۴۰ شمسی نوشته، شرحی از امامزاده را نقل کرده که می‌تواند شمایی از بنای قبلی امامزاده باشد. وی می‌نویسد:

«در سمت خیابان ذوب‌آهن کرج، کوچه پهنی واقع است که در انتهای آن محوطه امامزاده حسن قرار دارد. بنای امامزاده حسن از داخل عبارت از محوطه چهارگوش وسیعی است که در وسط هر ضلع آن، طاق‌نمایی برپا گشته است. در واقع باید گفت، ضخامت دیوارهای چهارگانه راهرویی هم‌عرض درهای مزبور قرار دارد که دو جانب آن از داخل و خارج دری واقع است. در حدفاصل طاق‌نما در چهار گوشه بنا از محل شروع قوس آن‌ها چهار فیلیپوش به وجود آمده که قسمت بالای آن‌ها به طرف داخل محوطه انحنا یافته است. برای انجام یافتن پوشش سقف به جنوب و از شرق به غرب بقعه، دو کشکولی رانده شده که تیزه‌های فیلیپوش به محل تقاطع آن‌ها ختم می‌گردد. به طور کلی نحوه پوشش سقف با توجه به وسعت داخلی بنا حائز اهمیت است. داخل بنا فاقد هرگونه تزئین خاصی است و تنها آجر و در بعضی قسمت‌ها پوشش سفید گچ مشاهده می‌گردد. نمای خارجی سقف، کاهگل است ولی به خوبی می‌توان رگه‌ها و نحوه طاق‌بندی جالب آن را مشاهده کرد. باید اضافه نمود که در نمای شمالی امامزاده در سال‌های اخیر، ایوانی ساخته‌اند که سمت شرق آن اتاقی برای خادم امامزاده بنا شده است. در داخل ایوان مزبور و بالای سردر ورودی بقعه، کتیبه‌ای است که روی سنگ کنده شده، قرار دارد و در کتیبه مزبور تاریخ بنای امامزاده اواخر ربیع‌الاول سال ۹۰۶ هجری قمری و به فرمان ابوالمظفر شاه طهماسب صفوی ذکر شده است» (ورجاوند، ۱۳۴۹: ۶۸-۷۰؛ عقابی، ۱۳۷۶: ۱۶۹-۱۷۰).

نکته حائز اهمیت این است که تاریخ ذکر شده ورجاوند نه با دوران صفویه (۹۰۷-۱۱۳۵ هـ.ق) مقارن است و نه با دوره سلطنت شاه طهماسب صفوی (۹۳۰-۹۸۴ هـ.ق). اما شاید بتوان تاریخ ۹۶۰ هـ.ق را پذیرفت. همچنین نمی‌توان گفت بنایی که ورجاوند توصیف کرده همان بنایی است که فلاندن دیده است. در گزارشی که از سوی دانشجویان دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی درباره بنای امامزاده حسن ارائه شده چنین آمده است:

«امامزاده حسن در دوره صفویه ساخته شده است و در دوره پهلوی اول تعمیرهایی در آن صورت گرفته است. امامزاده حسن در شهر کرج واقع شده و این اعلان در جلوی آن نصب شده است: این بنا از وجوهات کمک و مساعدت شما انجام شده و هرگونه کمکی که به این امامزاده بنمایید در مرقد بریزید و به اشخاص تحویل بدهید مطمئن باشید زیر نظر چند نفر از معتمدین محل خرج ساختمان کنند و بنا می‌شود. کسری ساختمان جدید شامل درهای جلو است هر کس مایل باشد می‌تواند به شخصه برای آتیه آن اقدام نماید...» (مرکز اسناد و مونوگرافی دانشگاه شهید بهشتی، [۱۳/..]: ۳).

به نظر می‌رسد کار تجدید بنای کنونی امامزاده حسن در دهه ۷۰ شمسی آغاز شده است و عملیات پایانی آن مانند کاشی‌کاری در سال ۱۳۷۶ هـ.ش، احداث سالن اجتماعات در سال ۱۳۷۷ هـ.ش و



آینه‌کاری و گچ‌بری و نصب ضریح در سال ۱۳۷۸ هـ.ش صورت گرفته است (بنیاد ایران‌شناسی، ۱۳۸۹، ج ۲: ۱۱۴). امامزاده حسن از نوادگان امام موسی کاظم (ع)، امام هفتم شیعیان است (سروقدی، ۱۳۸۴: ۱۲۳). اهالی کرج وی را نوه مستقیم امام هفتم شیعیان می‌دانند.

تصویر ۲. گنبد و گلدسته (اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان کرج)

توصیف بنای امامزاده حسن

امامزاده حسن در انتهای کوچه‌ای موسوم به نام امامزاده قرار گرفته که پیرامون آن را مغازه‌ها و بافت تجاری و آموزشی گرفته است. به عبارت بهتر، امامزاده از سه ضلع شمال، جنوب و شرق به پردیس دانشکده کشاورزی دانشگاه تهران محدود شده است و فقط ضلع غربی آن به کوچه

و مغازه‌های پیرامون راه دارد. علاوه بر میدان شاه عباسی (میدان قدس) از خیابان استاندارد نیز می‌توان به این امامزاده راه پیدا کرد.

مساحت امامزاده حدود ۱۵۰۰ مترمربع است که بنای امامزاده ۷۰۰ مترمربع است و بقیه به الحاقات و صحن آن اختصاص دارد.

آستانه مقدس امامزاده حسن دارای عناصری مانند صحن، ایوان، مناره، شبستان، محراب، گنبد، گنبدخانه، ضریح، دفتر امامزاده، سرایداری، سرویس بهداشتی، سالن اجتماعات، پایگاه مقاومت بسیج، دارالشفاء، دارالقرآن و نمایشگاه و فروشگاه محصولات فرهنگی است.

بنای امامزاده به صورت چهارطاقی احداث شده است. ورودی آقایان در ضلع جنوبی و ورودی بانوان در ضلع شمالی بنا قرار دارد. دو مناره در سمت چپ و راست ایوان ورودی امامزاده بر افراشته شده است. مناره‌ها در حدود ۱۷ متر ارتفاع دارند که علاوه بر تزئینات و نقوش اسلیمی با زمینه‌ای فیروزه‌ای با آیات سوره‌های «قدر» و «حمد» آراسته شده است. گنبدی نیز بر بالای چهارطاقی بنا قرار دارد. این گنبد نیز با طرح اسلیمی و نقوش گل و بته مزین شده که آیات سوره «بروج» زینت‌بخش آن است. ایوان بقعه امامزاده حسن در نیمه شمالی بنا یکی از زیباترین قسمت‌های این بناست که آیات، احادیث، عبارات قرآنی، کاربندی‌ها، یزدی‌بندی‌ها و رسمی‌بندی‌های آن با طرز ماهرانه‌ای به نیم‌شمسه‌ای شانزده پَر ختم شده است. در دو طرف ایوان، زیارت‌نامه امامزاده حسن به صورت کتیبه کاشی‌کاری شده، دیده می‌شود.

شبستان بقعه، حدود ۳۰۰ مترمربع مساحت دارد که به دو قسمت تقسیم شده است. نیمه جنوبی به آقایان و نیمه شمالی به بانوان اختصاص دارد. در جنوب شبستان مردانه، محرابی با کاشی‌کاری اجرا شده است که ازاره آن با سنگ مرمر پوشانده شده است. تمام فضای داخلی شبستان با ازاره‌ای از جنس سنگ مرمر پوشانده شده و بالای آن با کاشی‌کاری و گچ‌بری و آینه‌کاری زینت داده شده است. گنبدخانه با ۵۰ مترمربع مساحت در وسط شبستان واقع شده که همانند شبستان به دو نیمه مردانه و زنانه تقسیم شده است. عنصر شاخص تزئینات گنبدخانه، آینه و شیشه است که با گچ‌بری‌های کم‌نظیر و طرح‌های گل و بته تزئین شده است. بر فراز این ضریح، لوستری بزرگ آویزان است که هزاران قطعه کریستال شیشه‌ای به آن متصل و تا ارتفاع یک متری بالای ضریح پایین آمده است. ضریح نوسازی در میان گنبدخانه قرار دارد که روی بدنه آن سال ۱۳۷۸ دیده می‌شود. بر لبه بالای ضریح کتیبه‌ای حاوی آیات ۲۸۵ و ۲۸۶ سوره «بقره» و آیات ۱۱۰ و ۱۱۱ سوره «اسراء» حک شده است. سنگ قبر امامزاده با پارچه سبزرنگی پوشیده شده



تصویر ۳. ضریح
(اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان کرج)

است و چند گلدان و یک جلد قرآن و یک صندوقچه چوبی روی آن قرار دارد. از معماران و هنرمندان بنای قدیمی اطلاعی در دست نیست. فقط می‌توان به تعدادی از هنرمندان اشاره کرد که در مرمت‌های اخیر نقش داشته‌اند. سید مصطفی احمدی اصفهانی قلم‌زن ضریح، حاج اکبر خوشانی اصفهانی نجار و فضائلی، کاتب کتیبه‌های ضریح بوده‌اند. همچنین فردی به نام کرمانی کاشی‌کاری سالن اجتماعات را انجام داده است. برخلاف دو امامزاده بزرگ شهر کرج یعنی امامزاده محمد حصارک (بزرگ‌ترین گلزار شهدای کشور) و امامزاده طاهر مهرشهر در این امامزاده هیچ‌گونه کفن و دفنی صورت نمی‌گیرد. جز چند قبر قدیمی که با کف صحن تسطیح شده‌اند، قبر دیگری دیده نمی‌شود.

الحاقت امامزاده و شرحی از فعالیت‌های آن‌ها

سالن اجتماعات امامزاده با دو طبقه در سمت راست ورودی اصلی بقعه امامزاده ساخته شده است. طبقه اول آن به آقایان و طبقه دوم به بانوان اختصاص دارد. علاوه بر مراسم ختم، تحریم و بزرگداشت اهالی و شهروندان، مناسبت‌ها و عزاداری‌های ماه‌های محرم، صفر و فاطمیه، اعیاد و جشن‌های مذهبی و مراسم مولودی‌خوانی ماه‌های رجب و شعبان برگزار می‌شود. از زیرزمین این سالن به منظور آشپزخانه استفاده می‌شود. همچنین بخشی از سالن اجتماعات به دارالقرآن اختصاص دارد که در تربیت نسلی از جوانان و نوجوانان مأنوس با قرآن نقش دارد.

امامزاده حسن یکی از شعب پر تجمع و شلوغ اخذ رأی در انتخابات ریاست جمهوری، مجلس شورای اسلامی و غیره در سی و چهار سال گذشته بوده است. دفتر پایگاه مقاومت بسیج امامزاده حسن، طبقه بالای شبستان زنانه واقع شده است. این پایگاه شهدای زیادی را به انقلاب اسلامی تقدیم کرده است که تصاویر تعدادی از آنان بر سردر آستانه مقدس امامزاده، نصب شده است. در حال حاضر پایگاه به فعالیت‌های مذهبی، فرهنگی و ورزشی در زمینه اوقات فراغت نوجوانان در فصل تابستان می‌پردازد و در طرح‌های جهادی مشارکت دارد. همچنین پایگاه در برگزاری

عزاداری و اعیاد و جشن‌هایی که در امامزاده برگزار می‌شود، همکاری می‌کند. دارالشفای امامزاده حسن، اولین مرکز درمانی امامزادگان استان البرز است که در خرداد ۱۳۹۲ در جنب امامزاده افتتاح شده است. این مرکز درمانی در دو طبقه با ۴۴۰ مترمربع با بخش‌های گوناگون درمانی شامل پزشکی عمومی و متخصص، دندانپزشکی، مامایی، تزییقات و غیره در خدمت آحاد مردم شهرستان کرج قرار گرفته و مقرر است که در فاز دوم، آزمایشگاه این دارالشفاء نیز به بهره‌برداری برسد (بنیاد ایران‌شناسی، ۱۳۸۹، ج ۲: ۱۱۳-۱۱۴).

چون اهالی، صاحب بقعه را نوه مستقیم امام موسی کاظم (ع) می‌دانند و نیز به سبب موقعیت و مرکزیت آستانه امامزاده، روزانه بیش از ۶۰۰-۷۰۰ زائر به زیارت امامزاده می‌آیند. این زائران علاوه بر کرج از اهالی شهرهای تهران، قزوین، شهریار و سایر شهرها و شهرک‌های اطراف هستند. زائران در بدو ورود به این امامزاده، زیارت‌نامه وی را می‌خوانند. متن زیارت‌نامه در طرفین ایوان به صورت کتیبه کاشی‌کاری اجرا شده است.

زهر (الگا) لاگوتینا، تبعه روس در پنجم خرداد ۱۳۹۰ با حضور حجت‌الاسلام مدرسی، مدیر حوزه‌های علمیه استان البرز و مترجمی که صحبت‌ها را ترجمه می‌کرد، در امامزاده حسن کرج به دین مبین اسلام گروید و شهادتین را بر زبان جاری ساخت (عاشری، ۱۳۸۸).

نذورات زائران بیشتر نقدی است. در مواردی هم طلا و نقره بوده که در ضریح ریخته شده است. با توجه به این‌که زائران نمی‌توانند با غذای نذری و خوراکی وارد امامزاده شوند، فضای داخل امامزاده - برخلاف حریم امامزاده- بسیار تمیز است. وجود مشاغل کاذب و تراکم مغازه‌ها در حریم امامزاده، فقدان جای پارک و پارکینگ برای زائران از جمله مشکلات امامزاده است. به دلیل مجاورت امامزاده با دانشکده کشاورزی، بزرگ‌ترین دبیرستان و مسجد جامع، در سال‌های پیش از پیروزی انقلاب اسلامی، هرگونه خیزش به وجود آمده در میان دانشجویان و تحرک انقلابی آنان، به این بقعه نیز تسری یافته است (کرمی‌پور، ۱۳۹۱: ۲۱۴).

در اسناد ساواک، گزارشی از تظاهرات مردم کرج در ۱۳۵۷/۹/۱۹ که در جلوی امامزاده خاتمه یافته، منتشر شده است:

«انجام راه‌پیمایی قشریون مذهبی در شهر کرج از ساعت ۹:۳۰ روز ۱۹/۹/۵۷ (۲۵۳۷ شاهنشاهی)، عده‌ای حدود ۱۰۰۰۰ نفر از مردم طبقات مختلف کرج در حالیکه قریب ۵۰ روحانی در پیشاپیش آن‌ها در حرکت بودند با در دست داشتن عکس‌هایی از روح‌اله خمینی و علی شریعتمداری در خیابان‌های شهر کرج مبادرت به راه‌پیمایی نموده‌اند. افراد مورد بحث

ضمن راه‌پیمایی، شعارهایی با مضمون «استقلال- آزادی- حکومت اسلامی» داده و مقارن ساعت ۱۲:۰۰ روز مذکور پس از سخنرانی سه نفر از روحانیون در مقابل امامزاده حسن به تدریج متفرق گردیده‌اند» (همان، ۵۶۸).

نتیجه‌گیری

مجموعه کنونی چنان‌که اشاره شد، مجموعه‌ای از چند قسمت گوناگون است که محور همه آن‌ها بقعه امامزاده حسن است. اعیاد و جشن‌های مذهبی و مناسبت‌های عزاداری، تعزیه‌خوانی، مراسم ختم و ترحیم که نمادهایی از سنت و آیین‌های مردم ایران است، امروزه در این مکان برگزار می‌شود. ظهور خلاقیت هنری هنرمندان و معماران نشان‌دهنده بستر بودن این‌گونه اماکن در بروز اصیل‌ترین جلوه‌های هنر و معماری اسلامی است. تأثیرات متقابل معماری ایران و اسلامی بر همدیگر و هویت‌بخشی و ارتقای معماری ایرانی در این مکان‌ها بروز پیدا کرده است. به عبارت بهتر می‌توان گفت شاخصه‌های معماری در هر دوره را در معماری مساجد و مقابر و بقاع آن دوره می‌توان دید.

حضور زائران و علاقه‌مندان به خاندان ائمه اطهار از شهرهای مختلف و حتی فراتر از مرزهای کشور نشان‌دهنده نقش آفرینی اماکن مذهبی در تبادل فرهنگی و ایجاد تأثیرات شگرف و ماندگار در روح و جان آدمی است. در دوران معاصر، فعالیت‌ها و تحولات مهم و تأثیرگذاری با محوریت این امامزاده صورت گرفته است. نقش پایگاه مقاومت بسیج در آن جهت اعزام نیرو به جبهه‌ها، نقش آفرینی این امامزاده در انتخابات به عنوان یک شعبه اخذ رأی، تربیت جوانان و نوجوانان مؤمن و متعهد در دارالقرآن، نقش درمانی دارالشفاء در محله و شهر همه و همه نشان‌دهنده کارکردهای این نهاد است.

به عبارت مختصر می‌توان اذعان داشت که این مجموعه یک فضای مذهبی با کارکرد دینی صرف نیست. بلکه یک قطب فرهنگی در محله شاه‌عباسی کرج و نمایشگاهی از متعالی‌ترین جلوه‌های هنرهای ایرانی اسلامی با کارکردهای علمی و فرهنگی، سیاسی، بهداشتی و درمانی بوده که نقش مهمی در تحولات دوران معاصر در محله و شهر داشته است.

منابع

- بنیاد ایران‌شناسی. (۱۳۸۸). *امامزاده‌ها و تربت برخی پاکان و نیکان*. طرح، مقدمه، بررسی و تدوین نهایی حسن حبیبی. تهران: بنیاد ایران‌شناسی.
- بنیاد ایران‌شناسی. (۱۳۸۹). *شماری از بقعه‌ها، مرقد‌ها و مزارهای استان‌های تهران و البرز*. طرح، مقدمه، بررسی و تدوین نهایی حسن حبیبی. ج ۲. تهران: بنیاد ایران‌شناسی.
- سروقدی، محمدجعفر. (۱۳۸۴). *بقاع متبرکه استان تهران*. تهران: اداره کل اوقاف و امور خیریه استان تهران.
- عاشری، بهروز. (۱۳۸۸). *کرج: مصاحبه*. (۲۰ آبان ۱۳۸۸) [نوار موجود].
- عقابی، مهدی. (۱۳۷۶). *بناهای آرامگاهی: دایرةالمعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی*. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- کرمی‌پور، حمید. (۱۳۹۱). *انقلاب اسلامی در کرج*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- مرکز اسناد و مونوگرافی دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی تهران. [۱۳/..].
- مونوگرافی امامزاده حسن و امامزاده محمد کرج.
- ورجاوند، پرویز. (۱۳۴۹). *سرزمین قزوین: سابقه تاریخی و آثار باستانی و بناهای تاریخی سرزمین قزوین*. تهران: انجمن آثار ملی.